

ERKENDELSENS TEORI OG ERKENDELSENS PSYKOLOGI

Lars Hem

I artiklen argumenteres der for en klassisk sondring mellem erkendelsesteorien, forstået som de almene filosofiske begrundelser for de metoder som anvendes indenfor videnskaberne, på den ene side og erkendelsens psykologi, forstået som det empiriske studiet af menneskers faktiske erkendeforhold til omverdenen, på den anden. Med denne sondring som udgangspunkt, diskuteres Jens Mammens begreb om menneskets særlige sans for det konkrete. I artiklen hævdes der på den ene side at Mammen med dette begreb tydeliggør en central almenpsykologisk kapacitet i menneskers erkendelse af sin verden. På den anden side søges påvist hvordan Mammens manglende sondring mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi indebærer en hemming af den realvidenskabelige videreudvikling og præcisering af den indsigt som ligger gemt i forestillingen om den særlige menneskelige sans for de konkrete enkeltting.

a. De almene problemer i forholdet mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi

I sidste halvdel af 1700-tallet udviklede vi i vor kulturkrets den kritiske erkendelsesteori som en selvstændig tematik i forhold til realvidenskaberne. Empirismen og rationalismen, i henholdsvis Humes og Kants formuleringer, kom i løbet af 1800-tallet til at fungere som det filosofiske grundlag for udviklingen og vurderingen af de empiriske metoder som inden de forskellige videnskaber sikrer undersøgelsesresultaternes status som videnskabelige.

Udviklingen af erkendelsesteorien som en selvstændig tematik er baseret på den indsigt at vi forudsætter noget alment om forholdet mellem erkendelsens subjekt og objekt, og om forholdet mellem begreb og virkelighed, idet vi søger at besvare et hvilket som helst spørgsmål vedrørende hvordan verden er sammensat, et hvilket som helst realvidenskabeligt spørgsmål. Tydeliggørelsen af disse forudsætninger, og argumentationen for hvordan man skal forholde sig til de gennem tydeliggørelsen præciserede alternativer, er erkendelsesteoriens opgave. Løsningen af denne opgave, tydeliggørelsen af de ontologiske og begrebslige forudsætninger for enhver videnskabelig erkendelsesbestræbelse, indebærer formuleringen af et grundlag for vurdering af de metoder som fremskaffer videnskabens data, og et grundlag for vurderingen af hvordan slutninger kan drages og begreber

dannes på grundlag af dem. Det er i den kritiske vurderingen af de metoder hvormed man undersøger virkeligheden og generaliserer sine undersøgelsesresultater, at de empiriske videnskaber adskiller sig fra alle mulige andre erkendelsesbestræbelser mennesker kan kaste sig ud i. Sondringen mellem resultater indvundet ved videnskabelige metoder, og allehånde andre forestillinger om verdens indretning, er grundlaget for de moderne videnskaber og har oplysningstidens formulering af den erkendelsesteoretiske problemstilling som en af sine centrale intellektuelle forudsætninger. Dette gælder også for psykologien.

Det særlig psykologiske, det som begrunder udviklingen af en selvstændig realvidenskab om det menneskelige sind og vor erkendeevne, er at man indenfor psykologien systematisk fremskaffer empiri som kan fortælle hvordan perception, erindring og indlæring konkret foregår. Mens man indenfor filosofien på et principielt grundlag gennemtænker hvad vi overhovedet skal forstå ved at vi lærer verden at kende og hvordan vor erkendelsesaktivitet kan eller bør foregå for at resultaterne skal være til at stole på, undersøger man indenfor den empiriske psykologi hvordan vor erkendelse af verden i praksis foregår. I det ene tilfældet er opgaven at tydeliggøre en argumentationsgang for påstande som skal være tvingende for ethvert fornuftigt subjekt som har del i den virkelighed påstandene handler om. I det andet tilfældet er opgaven en virkelighedstro beskrivelse af hvordan mennesker i praksis erkender sin daglige verden og hvordan de skaber sig en tilfredsstillende – eller i alle fald fungibel – tilværelsesfortolkning på dette grundlag.

Indenfor den teoretiske almenpsykologi har man imidlertid en tendens til at formulere sine problemstillinger på måder hvor sondringen mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi ikke er klar. Man behandler de erkendelsesteoretiske standpunkter hos Hume og Kant som realvidenskabelige udsagn om menneskers erkendeevne, som forløbere for nutidige kognitionspsykologer. Og man behandler sine egne teoretiske udsagn om menneskets erkendeevne som om de umiddelbart har implikationer generelt for erkendelsesteorien, idet man diskuterer egne og andres kognitionspsykologiske teorier som om de rent faktisk var erkendelsesteorier, med implikationer for vor videnskabsforståelse generelt. Denne uklarhed findes udbredt i dansk psykologi, også blandt virksomhedsteoretikere, hvor man ellers er filosofisk set velorienteret.

Jeg vil anskueliggøre dette ved at kommentere nogle af Jens Mammens overvejelser, hvor jeg vil søge at vise hvordan uklarheden i sondringen mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi hæmmer den præcise forståelse og dermed videreudviklingen af en i mine øjne ellers central teoretisk indsigt i menneskers almindelig erkendeforhold til verden.

b. Sansen for det konkrete

Jens Mammen har argumenteret for at det han kalder sansen for den konkrete enkelting er den særlige menneskelige sans, den centrale humanpsykiske kapacitet, i vort almindelige erkendeforhold til verden.¹ Han argumenter for dette synspunkt langs to linjer, en som er hvad jeg vil kalde erkendelsesteoretisk og en som er hvad jeg vil kalde erkendelsespsykologisk.

Den erkendelsesteoretiske argumentation kan kort skitseres som følger: Den verden vi lever i og erkender er materiel, den består af konkrete enkelting. Det som eksisterer, i alle fald i en dagligdags betydning af eksistens, har hvad Strawson kalder numerisk identitet². En realistisk erkendelsesteori må tage højde for dette og kan i sin begrebslære og logik ikke basere erkendelsen af enkeltingene alene på en sammenfatning af de egenskaber tingene måtte have. Egennavnet, som en erkendelsesmæssig genspejling, hviler grundlæggende på den praktiske identificering af den konkrete enkelting. Denne praktiske identificering fastholdes begrebslig af egennavnet, og denne fastholden kan vi kalde et bånd mellem det erkendende subjekt og det objekt som erkendes.

Det er således en fundamental begrebslig forskel på et egennavn og andre betegnelser af ting i vor omverden. Logikken i denne forskel søger Mammen at redegøre for ved at sondre mellem hvad han kalder udvalgs-kategorier og sansekategorier, hvor udvalgs-kategorierne er begreber som fastholder båndet til de konkrete enkelting og sansekategorierne er begreber som fastholder tingenes egenskaber. I den sidste del af sin afhandling om »Den menneskelige Sans« søger Mammen at vise hvordan en logik baseret på sondringen mellem udvalgs-kategorier og sansekategorier kan bygges op som et aksiomatisk system og dermed hvordan konsistente slutninger kan drages med dette udgangspunkt. Man kan sige at Mammen hermed har givet et bud på hvordan en formalisering af erkendelsesbestræbelser overfor forhold i vor omverden som har karakter af at være enkeltstående og ikke afsluttede kan udformes, – og det vil bl.a. sige historiske forhold.

I mine øjne giver Mammens erkendelsesteoretiske argumentation gode grunde for en revurdering og en refortolkning af de almindelige metodeprincipper indenfor videnskaberne, hvilket jeg imidlertid ikke vil komme ind på her. Mammens hovedærinde er nemlig realvidenskabeligt og psykologisk. Han bruger den erkendelsesteoretiske argumentation til at fremlægge et synspunkt på hvordan den menneskelige erkendelses psykologi skal forstås. Ræsonnementet synes at være, at siden mennesker lever i en verden som i vigtige henseende består af konkrete enkelting, må vi antage at den menneskelige kognitions virkemåde, idet den er en virkelighedstro genspejling af denne verden, vil være indrettet på at opfatte enkeltingene. Den menneskelige kognition er således i følge Mammen grundlæggende præget af det han kalder sansen for det konkrete. Hans realvidenskabelige tese er at vor sans for den konkrete enkelting indgår som en tavs forudsætning i al perception, den er baseret på vore umiddelbare og håndgribeli-

ge erfaringer og er fastholdt mentalt som affektive bånd til de konkrete objekter og personer vi kommer i berøring med. Sansen for det konkrete er den særligt menneskelige sans.

Sansen for det konkrete er ikke definerende for Homo Sapiens fordi man ikke kan finde rudimenter af denne kapacitet hos andre arter – det kan man nemlig. Det er ikke fordi det er en særlig skarp demarkationslinje at sansen for det konkrete er en god og central definition af den menneskelige psyke – eller det menneskelige sind, som jeg foretrækker at kalde det. Når det er en god definition, er det fordi det er en væsensdefinition, den griber fat i det væsentlige aspekt ved det menneskelige sinds almindelige virkemåde. Menneskets sans for det konkrete henviser til en almen psykologisk kapacitet som peger ud over artshistorien og biologien og ind i kulturhistorien, til det almenpsykologiske grundlag for menneskers udvikling af redskaber, samfundsdannelse, sprog og kærlighed.

Menneskers sans for den konkrete enkeltting indebærer en sans for genstanders konkrete historie, og danner grundlag for en perception af den materielle verdens historisk bestemte eller tilegnede egenskaber. Sansen for det konkrete er således også den almenpsykologiske kapacitet som danner grundlag for en opfattelse af tidslighed, og dermed af sig selv og andre som historiske individer udviklet i et historisk fællesskab, byggende på bånd med primær rod i vor virksomhed og erkendevne og ikke i vore gener.

Det centrale artsken-detegn ved homo sapiens er at næsten alle vigtige adfærdsmæssige og åndelige dispositioner og kapaciteter må udvikles konkret for hvert enkelt individ – de må formidles fra grunden til hvert nyt individ. Dette artsken-detegn har sansen for den konkrete enkeltting, som perceptuel kapacitet, som sin kognitionspsykologiske forudsætning. Den ekstreme åbenhed, biologisk set, med hensyn til hvilke adfærdsmæssige og åndelige dispositioner og kapaciteter individerne kan udvikle, modsvares så af en tilsvarende gensidig afhængighed med hensyn til den konkrete udformning af kapaciteterne. Det sociale fællesskab, familien og stammen, kultiverer – fremelsker – hos det enkelte individ de dispositioner og kapaciteter som er nødvendige og/eller hensigtsmæssige for hans overlevelse i den økologi og det samfund hvor han befinder sig. Denne kultivering af det Boje Katzenelson efter gamle forbilleder har kaldt den subjektive ånd, har hos mennesket som art for alle praktiske formål overtaget den nødvendige stabilisering af økologisk tilpassede livsformer som den genetiske kode sikrer hos andre arter.³

Som den menneskelige kulturhistorie er et eneste langt vidnesbyrd om, er der vide rammer rent økologisk og evolutionært for hvordan mennesker i praksis har lært verden at kende. Der er vide rammer for hvilke konkrete handlingstilbøjeligheder og hvilken tilværelsesfortolkning, man i praksis kan tillade sig at kultivere. Om end, det må også siges, der er grænser og de er ubønhørlige, som de mange tabte civilisationer jo vidner om. Variationsbredden i hvordan både den fysiske og sociale verden perciperes

af mennesker inden de fremdeles levende civilisationer, – og variationsbredden individerne i mellem inden den enkelte kultur – er imidlertid en af de centrale kendsgerninger en empirisk forpligtet kognitionspsykologi må tage højde for.

Den anden side af dette forhold er at det materielle grundlag, i form af vor biologi, for denne store variation i menneskers åndelige og praktiske liv, er ens. Den teoretiske almenpsykologis centrale opgave kan siges at være at give et bud på hvordan vi med dette ensartede biologiske grundlag kan udtrykke os så forskelligt, når vi lever vore liv. Denne opgave har man søgt løst, ved at lave teorier om hvordan perception og erindring, som almene menneskelige kapaciteter for erkendelse af os selv og af verden, fungerer som et fælles og ens funktionelt grundlag for den variation i handlingstilbøjeligheder og tilværelsesfortolkninger som individ- og kulturhistorien fortæller os om.

I løsningen af denne opgave, har almenpsykologerne traditionelt sondret mellem den umiddelbare sansning, den genstandsmæssige perception og tænkningen – hvor man i forbindelse med tænkningen har behandlet hukommelse og indlæring. Ifølge Jens Mammen⁴, som det umiddelbart følgende nærmest er en parafrase af, kan der groft skelnes mellem to hovedopfattelser inden perceptionspsykologien, en empiristisk og en rationalistisk. Mammen mener at de moderne perceptionspsykologiske teorier må opfattes i forlængelse af de tilsvarende erkendelsesteoretiske opfattelser, således som de har manifesteret sig i filosofihistorien. Det empiristiske synspunkt søger at forklare perceptionens og tænkningens former med udgangspunkt i sansningen, – det er realvidenskabelige teorier om den menneskelige erkendeevne formuleret som det som er kaldt »bottom-up«-processer. De empiristiske teoretiske modeller findes i flere udgaver, afhængig af hvordan man forestiller sig denne transformation fra sansningen via perceptionen til tænkningen. I det Mammen kalder de rationalistiske opfattelser, tilskrives tænkning – og særlig erindringen og dens organisering – en vis selvstændig eller initierende rolle overfor perceptionen. Disse teorier formulerer sig følgelig som det som også er kaldt »top-down«-processer.

Det er nu en af Mammens centrale pointer, at det er en fælles opfattelse blandt både empirister og rationalister inden perceptionspsykologien, at det primære møde mellem individet og omverdenen sker i form af sansningen, som en relativt elementær proces. Deres uenighed gælder hvordan man skal udforme de modeller som beskriver transformationen af denne umiddelbare sansning til en egentlig erkendelse af omverdenen, – eller i alle fald til en erkendelse af omverdenen som er praktisk gyldig, som kan danne grundlag for biologisk set funktionelle handlinger.

For Mammen er det problematisk at man derved står uden en egentlig forklaring på hvordan man kan udvikle det han kalder de dybere lag i erkendelsen af vor verden. Vor erkendelse af de underliggende lovmæssigheder i natur- og samfundsliv vil med sansningen som udgangspunkt fremstå som vilkårlige eller som aprioriske indre konstruktioner, – og det

gælder i følge ham både for de empiristiske og de rationalistiske perceptionsteorier. I Mammens ræsonnement sker der her et skift i problemstillingens tematik. Hans manglende sondring mellem erkendelsens psykologi og erkendelsesteorien viser sig her ved at han, ved at tolke de teoretiske bud på den realvidenskabelige psykologi som om de var almene erkendelsesteorier, ender op med et problem som ligner det Kant mente han havde overfor Hume.

Kants kritik af Hume går i første omgang netop ud på at den dybere og almene erkendelse af naturens lovmæssigheder, som vi uomtvistelig har udviklet, står uden en egentlig begrundelse i Humes filosofi. Hume kan læses som om han pantsætter videnskaberens teoretiske argumentation og begrebsdannelser i den empiriske psykologi, i de umiddelbare »impressions«. Man kan ifølge Kant ikke begrunde vor teoretiske begribelse af naturens almene lovmæssigheder i noget så vilkårlig og omskiftelig som de menneskelige »impressions«. Nogle moderne empirister tager højde for denne indvending, ved at præcisere den erkendelsesteoretiske og metodekritiske pointe i Humes tænkning gennem udformningen af det almene begreb om sansedata (eller redskabsformidlede data, som i operationalismen) til erstatning for Humes mere tvetydige og tilsyneladende realvidenskabelige og psykologisk bundne begreb om »impressions«.⁵ Men også de står uden en egentlig principiel begrundelse for de teoretiske begrebsdannelser, som kan fortælle os noget om deres metodiske gyldighedsbetingelser.

De fleste seriøse bud på en erkendelsesteori vil imidlertid hverken have noget problem ved det Mammen kalder empiristiske eller det han kalder rationalistiske erkendelsespsykologiske teorier, – så længe de opfattes som realvidenskabelige teorier om menneskers erkendelseskapaciteter. Både for en empiristisk filosof som Ayer og en rationalistisk filosof som Popper vil valget mellem hvorvidt den bedste kognitionspsykologi er en »bottom-up« model eller en »top-down« model givetvis opfattes som et empirisk spørgsmål. Med udgangspunkt i en empiristisk erkendelsesteori vil man søge spørgsmålet afgjort ved at undersøge hvorvidt man kan dokumentere formelle og af de historisk omgivelser ubundne konstanter i menneskers perceptuelle aktivitet. I deler af den nutidige, overvejende empiristisk baserede videnskab, undersøger man netop spørgsmålet ved at undersøge hvorvidt biologiske egenskaber ved mennesker, enten de nu er observeret ved neurofysiologisk, hormonale eller mikrobiologiske redskaber, er bedre til at forudsige de sandsynlige adfærdstilbøjeligheder inden aggregater af mennesker, end de psykologiske eller sociale egenskaber man kan fastholde og observere i en standardiseret interaktion. Det er intet problem for en empiristiske erkendelsesteori at man i nogle sådanne undersøgelser mener at finde evidens for en top-down teori, f.eks. i form af hvad andre har kaldt antropologiske konstanter. Men denne art af empirisk dokumentation for top-down teorierne er så til gengæld ikke umiddelbart overbevisende for rationalistisk prægede forskere, i det metoderne ifølge deres

principielle metodeforståelse er ufuldstændig eller vilkårlig argumenteret overfor den realvidenskabelige tematik som søges belyst ved dem.

Ifølge Mammen indebærer Gibsons »eksplorative« realisme et principielt brud med de perceptionsteorier som formulerer teoretiske modeller af den menneskelige kognition som en proces hvor sansningen transformeres til perception af ting og til tænkning – enten de nu formuleres nedenfra og op eller oppefra og ned. Som Mammen formulerer det: »Den umiddelbare kontakt består derimod ifølge Gibson af *eksplorativ aktivitet i forhold til hele objekter*, og erkendelsens første trin er ikke sansningen, men perceptionen. Sansningen i klassisk forstand fremtræder kun som et grænsefelt af perceptionen, når den eksplorative aktivitet underkastes radikale restriktioner.« (Mammen 1986 s.182).

Den realisme som Gibson er fortalere for i perceptionspsykologien, og som han minutiøst og overbevisende har argumenteret for både empirisk og teoretisk i forbindelse med perceptionen af geometrisk-mekaniske forhold, opfattes både af ham selv og af Mammen som et erkendelsesteoretisk alternativ til både empirismen og rationalismen. Den mere almene udgave af dette erkendelsesteoretiske alternativ mener Mammen han kan finde i Leontjevs virksomhedsbegreb. Hos Leontjev defineres kontakten mellem individ og omverden som en »aktiv livsvirksomhed, hvormed individet realiserer sit livsnødvendige forhold til omverdenen« (Mammen 1986 s.183). Virksomhedsbegrebet er ifølge Mammen den generaliserede udgave af Gibsons »eksplorerende aktivitet«. Med dette mere almene udgangspunkt kan man analysere erkendelsens kvalitativt forskellige former i den arts- og samfundshistoriske udvikling, afhængig af hvilke sider ved omverdenen man retter sine forskellige former for virksomhed mod. Mammen mener han med dette er fortalere for en generel *praktisk realisme* som grundlag for at beskrive og forstå menneskers erkendeforhold til virkeligheden, og at han dermed har formuleret et holdbart alternativ til både empirismen og rationalismen, – også som erkendelsesteoretiske positioner.

Denne virksomhedsteoretiske tilnærmelse lægger grunden for en forståelse af de almene sider ved hvordan menneskesindet dannes og fungerer, når de objekter som gøres til genstand for erkendeevnen også opfattes ved deres historiske og ikke bare ved deres fysiske egenskaber. Når omverdenen skal erkendes i sin individuelle og samfundsmæssige historicitet, når genstandernes samfundsmæssige og personlige betydninger er sammenvævede med de geometrisk-mekaniske egenskaber, stilles menneskers erkendeevne på en anden opgave end den som løses i Gibsons »lille mønstereksempel«. Mammens bud her, det han kalder den menneskelige sans for den konkrete enkeltting og den deraf følgende sondring mellem det han kalder sansekategorier og udvalgs-kategorier i opfattelsen af tilværelsen, danner grundlaget for en forståelse af menneskers almene psykologi som formet gennem konkrete bånd til andre mennesker og til deres tilværelse i almindelighed. Det livsrum som genspejles i den menneskelige psykologi, er ifølge Mammen et ».. netværk af rødder og aktuelle bånd

(som) definerer den specifikt menneskelige virkelighed (og som) definerer begrebslige identiteter og ikke-identiteter på tværs af objekternes sensorisk givne ligheder og forskelle.« Disse bånd »på tværs af de sensoriske givne forskelle« er etableret gennem individernes konkrete historie, og fastholdes mentalt, genspejles vil Mammen nok sige, i det han kalder udvalgs-kategorier, – som herefter angiver den logiske form denne centrale del af den menneskelige kognition bevæger sig i.

Dette er i mine øjne en afgørende indsigt i grundlaget for humanpsykologiske teorier om sindets virkemåde. I den artikel jeg har koncentreret mig om her, antyder Mammen hvordan centrale problemer i udviklingspsykologien (etablering af objektkonstans) og i den klinisk psykologi (forholdet mellem ego-psykologi og objektrelationstænkningen inden psykoanalysen) kan opløses eller få en klarere form dersom man anerkender den udvalgs-kategorielle erkendelseform som grundlæggende i den menneskelige psyke. Joan Mogensen har, i et yderst stimulerende arbejde, vist hvordan det giver god mening at se skizofrene funktionsmåder som beskadigelser af evnen til udvalgs-kategoriell erkendelse.⁶ Jette Fog har, godt nok i en begrebslig set noget blødere facon, vist hvordan Mammens begrebsdannelser er et frugtbart udgangspunkt for forståelsen af det konkrete erkendelsesledende bånd mellem terapeut og klient, – en tematik som ellers oftest formuleres i psykoanalysens overføringstermer og de dermed forbundne lidt mekaniske forestillinger om den menneskelige perceptions natur.⁷ Mammens bud på grundlaget for en almenpsykologi, er således i mine øjne også et lovende udgangspunkt for begrebsdannelser som kan binde indsigter og erfaringer fra den praktiske psykologi sammen med en almen kognitionspsykologi. Skal denne ambition realiseres, er det imidlertid for det første nødvendigt at det generelle udgangspunkt i den udvalgs-kategorielle erkendelseform udvikles som egentlige teoretiske modeller som beskriver vore forskellige psykologiske udtryksformer og kapaciteter på en empiriske genkendelig og praktisk anvendbar måde. For det andet er det nødvendig med en mere præcis refortolkning og sammenbinding af den lidt splittede udviklingspsykologi som nu foreligger i henholdsvis en psykodynamisk og en mere kognitionspsykologisk udgave. Det er imidlertid min opfattelse at løsningen af disse opgaver hæmmes af at Mammen også fortolker sin realvidenskabelige indsigt som en almen erkendelsesteori, dvs. en teori som skal kunne begrunde enhver sand erkendelse af virkelige forhold, enhver videnskabelig bestræbelse.

Der er to måder hvorpå denne sammenblanding af erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi blokerer for den potentielt frugtbare videreudvikling af Mammens realvidenskabelige synspunkter. Den ene er at det teoretiske rum for den realvidenskabelige forståelse lukkes ved at de teoretiske formuleringer også skal løfte den erkendelsesteoretiske forpligtelse. Det empiriske arbejde bliver dermed stående uden både et grundlag og en inspiration, idet det er de færreste som kan overbevise sig om at en konkret empirisk undersøgelse kan sige noget til eller fra i en erkendelsesteoretisk

diskurs. Den anden er ved at den antropologi, den almene menneskeforståelse, som erkendelsens psykologi også implicerer, bliver alvorlig indsnævret af at blive fortolket som en erkendelsesteori. Erkendelsesteorien skal begrunde enhver rationel erkendelse. Men en antropologi som lægger til grund at rationel erkendelse er de faktisk levende menneskers eneste eller vigtigste erkendeforhold til virkeligheden, dementeres daglig, både i stort og i småt.

c. Almenpsykologiens lukning af det teoretiske rum, når den skal fungere som erkendelsesteori

En veludviklet almenpsykologi må udformes som teoretiske modeller af sindets virkemåde.⁸ Det vil sige, teoretiske modeller som tager højde både for hvad man i disse år lærer om bio-meknikken i nervesystemet, og mere generelt for udviklingen inden humanbiologien, på den ene side og for hvad vi på den anden side inden psykologien kan finde ud af gennem eksperimenter og observationer. Dertil, og ikke mindst vigtig, må de almenpsykologiske teoretiske modeller tage højde for hvad vi rent faktisk kan indenfor den praktiske psykologi og hvad vi kan lære af denne kunnen, også der hvor det teoretiske grundlag for færdighederne er mangelfuldt. Jeg tænker her særlig på vore erfaringer fra psykoterapi, hvor det vi lærer om hvordan vi som personer oplever og fortolker vort livs eksistensproblemer, og hvilke psykologiske kapaciteter vi forudsætter idet vi i terapien bearbejder og bidrager til menneskers forandring af sin oplevelsesmåde af sig selv og verden omkring dem, står med nogle meget løse og ofte selvmodsigende teoretiske begrundelser. Vi må have et teoretisk rum for at kunne formulere vor uvidenhed og de lidt modstridende kundskaber vi har om hvordan sindet fungerer og hvordan vi oplever og udtrykker vore erfaringer, hvis vi skal blive i stand til at sætte den faktiske kunnen indenfor den praktiske psykologi på teoretisk begreb.⁹ Hvis de tentative modeller vi indenfor den praktiske psykologi formulerer for at støtte os i løsningen af de problemer vi stilles overfor, fortolkes som almene erkendelsesteorier, blokerer vi for udviklingen af modeller som er præcise nok til at de kan tage fejl, og vi dermed kan lære af dem.

Et eksempel på denne lukning af det teoretiske rum, er når Mammen på et principielt grundlag afviser brugen af computersimulation som et redskab til udvikling og undersøgelse af kognitionspsykologiske modeller. De er ifølge ham moderne udgaver af klassiske erkendelsesteoretiske positioner. Mammens afvisning af PDP-modellerne (Parallel-Distribution-Proces)¹⁰ som et kognitionspsykologisk bud på hvordan bio-meknikken i hjernen skal kunne forstås som informationsbehandlende system, sker f.eks. med henvisning til at de teoretisk set kun er en moderne udgave af et empiristisk synspunkt. Det er således en afvisning som sker ud fra en erkendelsesteoretisk fortolkning af PDP-modellene, snarere end en

realvidenskabelig og metodisk vurdering af dem. Dermed blokeres for den diskussion som f. eks. Crick & Mitchison giver anledning til, når de med udgangspunkt i PDP-modellerne og deres måde at opføre sig på, giver et realvidenskabeligt bud på REM-søvnens biologiske funktion.¹¹

Crick & Mitchisons fortolkning af hvilken funktion REM-søvnen tjener biologisk, tager sit udgangspunkt i at man møder nogle problemer med destruktive selvgenererende og spuriøse processer i de mere komplekse PDP-systemer. Den løsning man har udviklet for at »rense« systemet for disse processer, har nogle egenskaber som i sit forhold til systemet som sådan, har ligheder med hvordan REM-søvnen står i forhold til hjernens normale funktionsmåde. De ser et behov i PDP-systemerne, som, hvis man antager at hjernen som informationsbearbejdende system er organiseret som parallelle processer, også må opfyldes hos en levende hjerne. De giver et signalement af hvordan en sådan proces må se ud, hvis den skal kunne opfylde det behov de har opdaget. REM-søvnen er efter deres syn det bedste bud man har på en biologisk proces i levende hjerner som opfylder dette signalement. Deres teori går således ud på at REM-søvnen tjener en funktion i hjernen som er analog til det nogle specifikke og nødvendigvis oprensingsfunktioner tjener i et mekanisk PDP-system. Det er den biologiske fortolkning af dette som er interessant, også for Crick & Mitchison. De finder støtte for sit synspunkt i mange af de veletablerede biologiske kendsgerninger vedrørende REM-søvnen, selvom de har – som andre teorier om REM-søvn og drømme også har – besvær med fortolkningen af nogle rimeligt veletablerede kendsgerninger. I sine overvejelser har de, nærmest som en selvfølge, som erkendelsesteoretisk præmis at der skal være korrespondens mellem den indsigt man søger at formulere med baggrund i sine konnektionistisk baserede PDP-modeller og hvad man mener at vide fra den mere deskriptive biologi, fra hjernefysiologien, fra bio-kemien og fra kognitionspsykologien generelt (om end de er mere skeptiske overfor erfaringerne fra andre dele af psykologien, hvor man jo har gået højt op i drømmenes eksistentielle betydning).

Formuleringen af REM-søvn som en bestemt og nødvendig funktion i et avanceret biologisk PDP-system er et af de mere plausible bud på forståelsen af REM-søvn, således som kendsgerningerne desangående, fra mange videnskabelige traditioner, foreligger for os nu om dage. Denne forståelse har vidtrækkende konsekvenser for hvordan vi skal forstå drømme. Det har dermed også konsekvenser både for den del af kognitionspsykologien som er optaget af de omverdensafhængige billeddannende processer som er en tilsyneladende alment forekommende del af menneskers mentale liv og for den del af den dynamiske psykologi som bygger sin forståelse af psykodynamiske forhold bl.a. på en forståelse af drømme som muligvis – jeg vil sige sandsynligvis – er forkert.

Den manglende sondring mellem erkendelsens psykologi og erkendelsesteorien indebærer at Mammen fortolker empirisk bundne teoretiske modeller – som PDP-modellerne for kognition og dermed også Crick & Mit-

chison teori om REM-søvn – som var det erkendelsesteorier man havde at gøre med. Mammens argument går ud på, at kan man vise hvordan deres teoretiske model er forfejlet som erkendelsesteori, bliver det dermed unødvendig at undersøge hvorvidt og hvordan den teoretiske model hænger sammen med sit empiriske grundlag. Siden vi allerede kender det erkendelsesteoretisk svar, som er det man opfatter som det centrale intellektuelle indhold i modellen, behøver vi ikke at undersøge sagen nærmere. Vor praktiske udforskning af virkeligheden stoppes dermed af vore erkendelsesteoretisk overvejelser, – i stedet for at disse skulle være det grundlag hvorpå vi med større præcision kunne stille vore empiriske spørgsmål til de teoretiske modeller.

d. Antropologiens snæverhed når erkendelsespsykologien opfattes som erkendelsesteori

Den anden måde den uklare sondring mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi blokerer for den videnskabelige udvikling, er ved at man dermed mener at have et svar på hvad mennesket er for en størrelse, som erkendende væsen. Givet at erkendelsesteoriens opgave er at begrunde argumentationsgangen for etablering af sand og pålidelig erkendelse af verdens sammensætning, indebærer dette, når denne teori erstatter erkendelsespsykologien, at man tager for givet at menneskers almindelige erkendeforhold til virkeligheden frembringer sand og pålidelig erkendelse af hvordan verden er skruet sammen. Men dette er på ingen måde tilfældet. En erkendelsens psykologi som kun kan forklare hvordan menneskesindet fungerer når der etableres sande indsigter og gyldige tilværelsesfortolkninger, er ikke en begribelse af menneskers sind, således som det faktisk fungerer.

En humanpsykologisk teori om den menneskelige erkendeevne må som sin primære opgave kunne forklare hvordan menneskesindet normalt og i hovedsagen har genspejlet sin omverden forkert og illusorisk. Dette er ikke nogen nem opgave, givet at denne teori skal kunne korrespondere med den simple biologiske kendsgerning, at det materielle fundament for sindets egenskaber har bidraget til artens udvikling og overlevelse.

En almen humanpsykologiske teori må derudover have en karakter som ikke benægter muligheden af at vi kan etablere sand erkendelse, på forskellige niveauer af abstraktion og overfor forskellige virksomhedsområder. Vi kan ikke fæste lid til en humanpsykologisk teori om den menneskelige erkendeevne som dementerer den faktiske erkendelse vi i vor kultur (og i andre kulturer) har frembragt. Vi kan heller ikke have en humanpsykologisk teori om den menneskelige erkendeevne som ikke tager højde for at denne evne bl.a. kan disciplineres til at forholde sig videnskabelig til dele af virkeligheden, herunder lade sig disciplinere af en erkendelsesteori. Der ligger således et alment korrespondenskrav i forholdet mellem erken-

delsens psykologi og erkendelsesteorien, lige så vel som der ligger et sådant krav i forbindelse med alle erkendelsesudtryk indenfor vor videnskabelige kultur. Men korrespondens er ikke sammenfald. Den kundskabsteoretiske begrundelse for korrespondenskravet, som et alment metodekrav inden videnskaberne, springer netop ud af at vor videnskabelige erkendelse har så mange forskellige argumentatoriske tråde, at vi må ekspliciterer forpligtelsen på at de alle i den sidste ende samles i en fælles rod i en fælles verden.

Den centrale kendsgerning i en diskussion af forholdet mellem erkendelsens psykologi og erkendelsesteorien er at reel erkendelse af de virkelige sammenhænge i vor omverden – og af os selv, individuelt og samfundsmæssigt, som del af denne – er et meget sent kulturprodukt. Erkendelsens psykologi må redegøre for mangfoldigheden i det mennesker har opfattet som sin erkendelse af virkeligheden, og kan ikke – hvis den også skal være en realistisk beskrivelse af denne mangfoldighed – have som forudsætning at den menneskelige erkendelse, det billede mennesker danner sig af sin tilværelse og dens sammenhænge, som oftest er nøjagtig eller virkelighedstro.

Mammens realvidenskabelige synspunkt er her at mennesker, lige så lidt som dyrene, er i stand til at se bort fra hvad deres umiddelbare erkendelse påtvinger dem, andet end som en hypotetisk bevægelse. Dette er efter min opfattelse forkert. Jeg ser det som en af menneskeartens helt centrale psykiske egenskaber, – måske den centrale, i samvirkning med sansen for det konkrete – at mennesker netop er i stand til at se bort fra, hvad dets erkendelse påtvinger det.

Evidens herfor finder jeg i den rige mangfoldighed af virkelighedsopfattelser mennesker lever og har levet med, både individuelt og socialt. Menneskers erkendelse af deres omverden har, biologisk set, kun skullet overholde et krav om at være grundlag for en aktivitet som sikrer deres økonomiske og sociale reproducerbarhed under de givne omstændigheder. Dette har i menneskehedens historie ikke været et særligt strengt krav, – og det har givet rig anledning til at foretage sig det nødvendige af forkerte grunde, baseret på en forkert perception af sig selv og sine omgivelser. Nogle gange, og ikke helt sjældent, er det også gået galt, – og menneskene i de samfund og i hele civilisationer med samt deres tilhørende forskruede opfattelse af virkeligheden er gået til grunde. Men i lange perioder og i mange samfund har man levet et tilsyneladende veltilfreds liv, overvejende baseret på forkerte opfattelser både af sig selv, hvad man foretog sig og af sine omgivelser.

Det er først i vor tid og i vor civilisation i de sidste 3-500 år at mennesker for alvor er begyndt at få et begreb om sin uvidenhed, også vedrørende de mest dagligdagse og livsnære forhold. Det er først i vor tid mennesker har formuleret den videnskabelige erkendelse af virkeligheden som et både individuelt og kollektivt forpligtende grundlag for perception og handling, og vi har gjort det i form af den instituerede videnskab og det dertil hørende skolesystem. Der har, selvsagt, i fortidige samfund været enkeltindivider

og grupper som har formuleret den samme ambition, men det er begrænset hvilken indflydelse de har haft på deres samtidiges virkelighedsopfattelse og handlingsgrundlag.

Tilsvarende ved vi fra det helt nære og individuelle, at det ikke bare er selvbedrag og fortrængninger – selvom det også er det – som ligger til grund for den mangfoldighed som eksisterer mennesker i mellem i den helt konkrete opfattelse af de mest selvfølgelige dagligdags begivenheder.

Almenpsykologien må, som realvidenskab, finde måder at formulere sine indsigter på, som tager højde for den kendsgerning, at et flertal af mennesker lever og har levet helt udmærket med de mest forskruede opfattelser af sig selv og sin tilværelse, i både stort og småt. Og for den kendsgerning, at mennesker med de samme biologiske forudsætninger, har udviklet en videnskabelig baseret kultur, hvor mange enkeltindivider i og udenfor videnskaberne, lader sine forestillinger om verden eller afgrænsede dele af den, alene styre af hvad de kan observere pålideligt og argumentere holdbart for. Det første skridt på vejen hertil, er at holde sig sondringen mellem erkendelsens psykologi og erkendelsesteorien klart for øje i sine almenpsykologiske begrebsdannelser.

Erkendelsens psykologi bør efter min opfattelse således handle om de mange måder hvorpå vi lærer at opfatte verden på, herunder også forkerte måder. Et af de metodiske udgangspunkter må derfor også være, at de svar vi får i vore empiriske undersøgelser, som jo typisk har som et vigtig moment at man på forskelligt vis spørger mennesker om hvordan de opfatter verden og hvorfor de gør som de gør, essentielt er produkter af primærsocialiseringen inden en kultur. De svar vi får når vi spørger mennesker, er derfor i første omgang det svarende individs mere eller mindre autonome forvaltning af sin kulturs definitioner af tilværelsen og sindets indretning – og er således også ikke uden en nærmere fortolkning anvendbare som empiriske argumenter i en almenpsykologisk diskussion.

Det centrale artsmæssige kendetegn for den menneskelige psyke, således som vi kan registrere det i vore samtaler med hinanden og som dermed udgør vort vigtigste empiriske grundlag, er imidlertid at vor oplevelse af tilværelsen og vort sinds egenskaber er formet af vor konkrete historie. Menneskets sind må skabes fra begyndelsen hos hvert individ, hver gang, indenfor de rammer vor biologi sætter for os. Vort sinds egenskaber, vore dispositioner, tilbøjeligheder og kapaciteter, er konkret udviklet og formet af vor individuelle historie. Forståelsen af individualhistorien er derfor psykologiens fornemste opgave. Hvis noget er psykologiens genstand som videnskab, så er det dette.

Ved at vise hvordan sansen for den konkrete enkelting er den centrale perceptuelle kapacitet hos mennesker, har Mammen givet et første bud på noget som kan blive til en almenpsykologisk teori som har individernes konkrete historie som sin genstand. Ved at begrunde hvordan det han kalder den udvalgskategorielle erkendelseform er central for mennesker, og er den måde hvorpå vi i almindelighed fastholder vore livserfaringer som historisk

bundne, er der lagt op til en almenpsykologi som netop begrunder vor mangfoldighed i hvordan vi opfatter tilværelsen og os selv, både kulturelt og individuelt.

Men denne realistiske antropologi kan ikke udfolde sit potentiale som realvidenskab, hvis den samtidig skal tjene som forankring for en erkendelsesteori som skal begrunde vor kulturs videnskabelige bestræbelser og de erkendelser vi her udvikler. Så låses den nødvendige konkretisering af dette udgangspunkt, i form af praktiske og teoretiske modeller, inde i de erkendelsesteoretiske dilemmaer. Den antropologi som skulle danne grundlag for forståelsen af menneskers mangfoldighed og individualitet, bliver så en antropologi som danner grundlag for at beskrive den korrekte måde at være menneske på.

f. Erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi, nogle afsluttende bemærkninger

De vigtigste indvendinger overfor mit centrale synspunkt, kan formuleres ontrent som følger.

For det ene kan man mene at mit begreb om en erkendelsesteori indebærer at der skulle eksistere et af den konkrete menneskelige eksistens uafhængig forankringspunkt for den videnskabelige erkendelse. Der må ligge som et krav om til ethvert udsagn, også påstanden om erkendelsesteoriens selvstændighed, at der må være en genstand påstanden er forpligtet på. Det er svært at se hvor i virkelighedens verden den genstand findes som jeg kan være forpligtet på, når jeg i forlængelse af Kant hævder at erkendelsesteorien er uafhængig af og ligger forud for (med Kants terminologi, er transcendent og a priori i forhold til) den realvidenskabelige erkendelse, idet den begrunder de realvidenskabelige metoder og de realvidenskabelige begrebsdannelser.

Jeg anerkender dette problem, i den forstand at det ikke giver mening for mig at antage at der findes noget overhistorisk ståsted, transcendentalt givet, som et arkimedespunkt for de videnskabelige bestræbelser. Men mindre kan også gøre det. Erkendelsesteoriens genstand er argumentationsgangen i forbindelse med videnskabelige påstande, og særlig de sider ved argumentationen som har implikationer i form af almene påstande om virkelighedens og begrebsdannelsens natur, dvs. som henviser til en generel ontologi eller epistemologi. Den praktiske realisme som Mammen er fortaler for, og som jeg i det foregående hovedsagelig har behandlet som et realvidenskabeligt udsagn om Homo Sapiens' almindelige erkendeforhold til tilværelsen, kommer i Mammen formuleringer til også at fungere som et erkendelsesteoretisk standpunkt. Ifølge ham er dette et standpunkt som ophæver det traditionelle valg mellem rationalisme og empirisme i erkendelsesteorien, – og som ophæver det ved at sætte selve den historiske satte menneskelige aktivitet, praksis, som formidler af grænsefladen mellem

det erkendende subjekt og den objektive verden. Selve dette erkendelsesteoretiske standpunkt eller mere præcist, denne formulering af hvori den erkendelsesteoretiske tematik har sin grund, tror jeg ligger tæt op ad det jeg selv søger at formulere med mit begreb om kundskabens perspektivitet.¹² Men modsat Mammen mener jeg ikke at jeg dermed siger noget om erkendelsens psykologi. De diskussionspartnere man har i forbindelse med den erkendelsesteoretiske tematik er efter mit syn ikke kognitionspsykologerne, men de moderne filosofiske udgaver af de klassiske positioner. Det er den operationalistiske metodelære, den Wittgensteinske sprogfilosofi når den udmyntes som videnskabsteori og det er Popper som er diskussionspartnere for virksomhedsteoretikerne, når de hævder sine erkendelsesteoretiske standpunkter. I disse traditioner er man ikke blind for hvordan den videnskabelige redskabsbrugende praksis og vor historiske sathed indebærer at man ikke kan stille problemet om forholdet mellem observationer og begrebsdannelser alene som et transformationsproblem mellem sansning og begreb, med de deraf følgende ontologiske konsekvenser for henholdsvis observationerne eller begreberne.

Men filosofferne bestræber sig så på den anden side på at være så eksplicite som det er dem mulig i tydeliggørelsen af de filosofiske implikationer i sine analyser af argumentationsgangen i fortidig og nutidige videnskab. Hvis man kan tale om en tendens i moderne videnskabsfilosofi, så er det i traditionen fra Wittgenstein en vis ydmyg pragmatisme overfor de paradokser vore bestræbelser på en konsistens begrebsbrug fører os ud i, samt en mistro til ethvert standpunkt som indebærer forestillinger om verdens endelighed eller afsluttedhed epistemisk eller ontologisk.¹³

Den anden indvending som kan rettes mod standpunktet om erkendelsesteoriens selvstændighed overfor erkendelsens psykologi, går ud på at også erkendelsesteorien selv er forpligtet på det korrespondensprincip som en materialistisk eller realistisk ontologi påtvinger vore erkendelsesbestræbelser. Hvis vi derfor i vort studiet af den menneskelige psykologi opdager forhold som er svært forenelig med vor erkendelsesteori eller almene antropologi, så har vi i det mindste et problem som i princippet kan anfægte erkendelsesteorien. Dette er jeg enig i. Det er den *relative* selvstændighed jeg argumenterer for, – uenigheden kan her kun dreje sig om hvordan man skal gå til værks når eller hvis man løber ind i paradokserne. Det er efter mit syn netop nødvendig at have en forestilling om erkendelsesteoriens relative selvstændighed, og dermed en begrundelse for de almene trin i den videnskabelige argumentationsgang, for at sikre at paradokserne bliver formulerbare. Denne art problemet bliver synlig når man rent faktisk indvinder kundskab og man bliver stående med et paradoks idet man søger at begrunde denne kundskab metodisk og dermed erkendelsesteoretisk. I psykologien mener jeg at de paradokser vi møder når vi forsøger at give en videnskabelig begrundelse for den praktiske individforståelse i psykoterapi har denne karakter. Men jeg kan ikke se hvordan Gibsons perceptionsteori eller Leontjevs virksomhedsteori stiller os overfor

paradokser når deres indsigter skal begrundes metodisk.

En tredje indvending som kan rejses mod den foregående måde at formulere forholdet mellem erkendelsesteorien og erkendelsens psykologi, er af mere idehistorisk karakter. Når man i store dele af psykologien opfatter Hume og Kant som forløbere for nutidige rationalistiske eller empiristiske kognitionsteorier, så kan man finde god dækning for denne opfattelse i Kants og Humes egne skrifter, – og også blandt mange nutidige filosoffer som har beskæftiget sig med Hume og Kant. Jeg anerkender således det idehistorisk rimelige i at læse Hume og Kant erkendelsespsykologisk. De formulerede sig i en tid og i et sprog hvor sondringen mellem erkendelsens psykologi og erkendelsesteorien ikke stod klart. Sådan som jeg læser videnskabshistorien, blev denne sondring imidlertid klarere gennem eftertidens læsning af dem. Det er som erkendelsesteoretikere og ikke som psykologer de kan være partnere i en nutidig diskussion. Det er denne, hvad man med franskmændene kan kalde symptomale læsning, som ligger til grund i min fremstilling.

NOTER

1. Mammens synspunkt er mest fuldstændig argumenteret i hans disputats »Den menneskelige sans« fra 1983. En mer fuldstændig kommentar til selve afhandlingen har jeg givet i Hem 1984.
Mammen, Jens: *Den menneskelige sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*. Dansk Psykologisk Forlag, København 1983.
Hem, Lars: Kommentar til Jens Mammens: »Den menneskelige sans«. *Philosophia* 1985, nr. 1-2, s. 98-112.
2. Se Strawson, P.: *Individuals* Methuen, London 1959.
3. Katzenelson, Boje: *Psykens verden, i verden*. Aarhus Universitetsforlag, Århus 1989.
4. Jens Mammen: Erkendelse som objektrelation. *Psyke & Logos*, 1986, 7, 178-202. Der parafraseres over sidene 179-183.
Se også Mammen 1983 hvor hans synspunkter på de perceptionspsykologiske grundopfatelser er mere fuldstændig udfoldet, samt hvad man kan sige er en videreudvikling og præcisering af hans eget hovedsynspunkt i Mammen 1993 & Mammen 1994.
5. Se f.eks. Ayer, A.J.: *The Foundations of Empirical Knowledge*. Macmillan, London 1964 (org. 1940).
6. Mogensen, Joan: *En verden uden konstans: Strukturer i den skizofrenes erkendelse*. i Mammen & Hedegaard 1994 s. 69-84 .
7. Fog, Jette: Om den følsomme fornuft og den fornuftige følsomhed. Psykoterapi som erkendelsesparadigme. *Psyke & Logos* nr. 1, 1986.
Fog, Jette: Adskildthed i forbundethed. *Psyke & Logos*, nr. 1, 1985.
8. Jeg bruger her termen »teoretisk model«, således som jeg og Preben Bertelsen tidligere har afgrænset dette i artiklen om »En overordnet forskningsmodel« Bertelsen & Hem 1986. Se også Hem 1980, Bind II s 125 ff for en argumentation for denne termbrug.
Hem, Lars: *Empiriproblemet. I & II*, Rhodos, København 1980.
9. Sammen med Preben Bertelsen har jeg tidligere fremkommet med et forslag til en mere præcis fastlæggelse af argumentationsgangen i forbindelse med ud-

- viklingen af teoretiske modeller som skal have ulige former for forpligtelser overfor indsigter og begrebsdannelser udviklet indenfor forskellige teoretiske og praktiske kundskabstraditioner se Bertelsen & Hem 1986.
- Bertelsen, P. & Hem, L.: En overordnet forskningsmodel. *Psyke & Logos nr. 1, 1986.*
10. Se Mammen 1994, s.45-46.
For en generel redegørelse for PDP-modeller, se Plunket 1986.
Mammen, Jens: *En realistisk begrebsteori: Om forholdet mellem virksomhedsteori og den økologiske kognitive psykologi.* I Mammen, J. & Hedegaard, M. (red.): *Virksomhedsteori i udvikling. Psykologisk Skriftserie Aarhus Universitet 1994, vol. 19, no. 1.*
Plunket, Kim: *Parallel Distributed Processing. Psyke & Logos nr. 2, 1988.*
  11. Chrack, F. & Mitchison, G.: REM Sleep and Neural Nets. *The Journal of Mind and Behaviour, vol. 7, no. 2 & 3, 229-250, 1986.*
  12. Se her mine formuleringer desangående i Empiriproblemet, i afsnittet om erkendelsesteori. Hem 1980, vol. 2, s. 56 ff.
  13. Arne Næss formulerer denne åbenhed på følgende måde: »As it is not our task here to discuss all aspects of the complicated relations between metaphysical philosophy and science, I shall simply conclude by maintaining (1) that a theoretical idea that is part of a definite scientific theory may also be an idea within a philosophy, (2) that such an idea may well be worked out and made more precise and specific in both a professional philosophical system and a particular science, but (3) that the guide-lines for the scientific exploitation of the idea are marked by stress on intersubjective (cooperational rather than operational) preciseness and testability.« (Næss 1972 107-108).
Næss, Arne: *The Pluralist and Possibilist Aspect of the Scientific Enterprise.* Universitetsforlaget/Allen & Unwind, Oslo/London 1972.

LITTERATUR

- AYER, A.J. (1964): *The Foundations of Empirical Knowledge.* Macmillan, London. (org. 1940).
- BERTELSEN, P. & HEM, L. (1986): En overordnet forskningsmodel. *Psyke & Logos nr. 1.*
- CHRICK, F. & MITCHISON, G. (1986): REM Sleep and Neural Nets. *The Journal of Mind and Behaviour, vol. 7, no. 2 & 3, 229-250.*
- FOG, JETTE (1985): Om den følsomme fornuft og den fornuftige følsomhed. Psykoterapi som erkendelsesparadigme. *Psyke & Logos nr. 1.*
- FOG, JETTE (1986): Adskildthed i forbundethed. *Psyke & Logos, nr. 1.*
- HEM, LARS (1980): *Empiriproblemet. I & II,* Rhodos, København.
- HEM, LARS (1985): Kommentar til Jens Mammens: »Den menneskelige sans«. *Philosophia, nr. 1-2, s. 98-112.*
- KATZENELSON, BOJE (1989): *Psykens verden, i verden.* Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- MAMMEN, JENS (1983): *Den menneskelige sans. Et essay om psykologiens genstandsområde.* Dansk psykologisk Forlag. København.
- MAMMEN, JENS (1986): Erkendelse som objektrelation. *Psyke & Logos, nr. 1.*
- MAMMEN, JENS (1994): En realistisk begrebsteori: Om forholdet mellem virksomhedsteori og den økologiske kognitive psykologi. I Mammen, J. & Hedegaard, M. (red.): *Virksomhedsteori i udvikling. Psykologisk Skriftserie Aarhus Universitet, vol. 19, no. 1.*
- MAMMEN, J. & HEDEGAARD, M. (red.) (1994): *Virksomhedsteori i udvikling. Psykologisk Skriftserie Aarhus Universitet, vol. 19, no. 1.*

- MOGENSEN, JOAN (1994): En verden uden konstans: Strukturer i den skizofrens erkendelse I Mammen, J. & Hedegaard, M. (red.): Virksomhedsteori i udvikling. *Psykologisk Skriftserie Aarhus Universitet, vol. 19, no. 1.*
- NÆSS, ARNE (1972): *The Pluralist and Possibilist Aspect of the Scientific Enterprise.* Universitetsforlaget/Allen & Unwind, Oslo/London.
- PLUNKET, KIM (1988): Parallel Distributed Processing. *Psyke & Logos, nr. 2.*
- STRAWSON, P. (1959): *Individuals.* Methuen, London.